

Lange armen, grote neusgaten : De Ospelse Peel als cultuurreserveaat

door
Hans Joosten

De gemeente Nederweert is rijk aan natuurschoon. Niet de minste van de natuurterreinen is de Ospelse Peel, die deel uitmaakt van het Nationaal Park in oprichting "De Grootte Peel". Het Limburgse deel heeft zelfs zijn naam, "Grootte Peel", geschonken aan heel het Nationaal Park, dat voor het grootste deel in de provincie Noord-Brabant ligt.

De huidige Ospelse Peel is, zoals alle Peelrestanten, het produkt van eeuwenlang menselijk gebruik. Wat de Ospelse Peel echter zo bijzonder maakt is, dat het de enige "Peel" is, waarin alleen maar op "kleinschalige" wijze gewerkt is. In de uitgestrekte Peelrestanten van Asten, Deurne, Horst en Sevenum zijn ook grote ververners (Mij. Helenaveen, Mij. Griendtsveen en vele andere) actief geweest.

De Ospelse Peel is helemaal vormgegeven door individuele personen, gezinnen en families. Nergens anders kunnen we dan ook de "dagelijkse" omgang van het gewone volk met de Peel nog zo goed herkennen als daar.

Het begin van het gebruik van de Peel

Een levend, onaangetast hoogveen is een landschap, dat zich kenmerkt door extreme voedselarmoede en vochtigheid, waar eigenlijk nauwelijks iets te halen valt. In 1649 schreef Jacob van Oudenhoven: "Dit Peel-landt is een vreemt stuck landts, donker en vael van couleur, hebbende eenen open waterachtighen grondt, met een bovenkorst oertoghen, zijnde tot eenighe

passagien onbequam". Men moet dus goede redenen hebben om zich in een dergelijk gebied te wagen. Duidzenden jaren lang zal de mens het hoogveengebied van de Peel dan ook nauwelijks betreden hebben, hooguit een jager zal er soms in rondgezworven hebben, springend van bult tot bult om zich tenminste nog ergens droog te houden.

Vermoedelijk is men pas in de tweede helft van de Middeleeuwen op zeer bescheiden schaal begonnen om gebruik te maken van de Peel.

Vanaf 1150 na Chr. trad er een sterke bevolkingstoename op. Dit had tot gevolg dat de nog aanwezige bossen op de vruchtbare hogere gronden ontgonnen werden tot akkers, en de vochtige beekbegeleidende bossen tot wei- en hooilanden en geriefhoutbosjes.¹⁾

Daardoor ontstond in die tijd een tekort aan één ding, dat de Peel in overvloed kon verschaffen: brandstof.

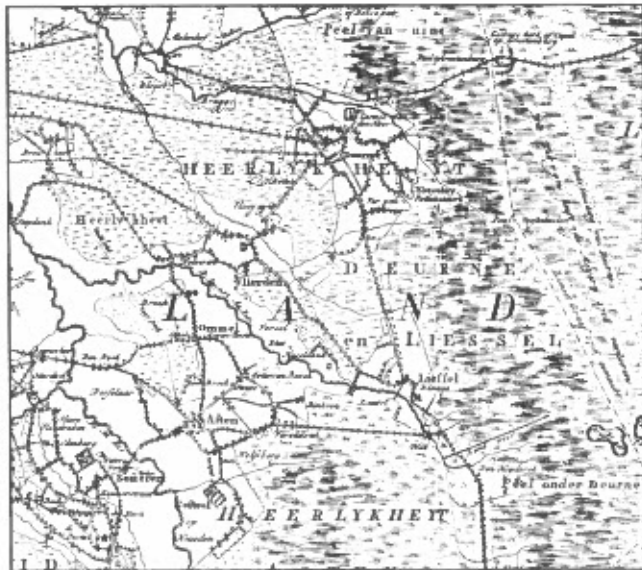
De eerste harde gegevens m.b.t. de turfwinning in de Peel stammen uit het begin van de 15e eeuw. In 1427 gaf Willem, heer van Horne, aan Claes van Baecxem en zijne erven het recht turf te steken op de gemeenten (gemeenschappelijke gronden) van Horne, waaronder Nederweert.²⁾

Al zeer snel ontstonden er geschillen tussen verschillende dorpen (en landen!), die elkaar het gebruik van een stuk Peel betwisten.

Op 14 februari 1454 beval Philips, hertog van Brabant, zijn verantwoordelijke ambtenaren op te treden omdat de inwoners van Someren "daegelix zeer grotelyc vercort, veronrecht ende beschadicht worden bij (= door) die gebueren ende ingesetenen van Weert". Die van Weert kwamen "met groten menichten van luyden" op Brabants land "die heijden van den selven Gemeynnten affmaiende, torven daer op makende ende die bomen daar op staende affhouwende ende swethuerende (= wegvoerend) daer hun dat gelieft"³⁾

Eeuwenlang sleepten dergelijke grensgeschillen, waarbij "kijvagiën, hegtensisse, gevegten, ja doodslagen van

tijd tot tijd zijn voorgevallen”, zich voort tussen Somen en Asten aan de ene en Nederweert aan de andere zijde. Pas in 1754 werd een definitieve regeling getroffen.⁴⁾

Kaart van de grensscheiding in 1754.

In de tussentijd was de Ospelse Peel al intensief in gebruik genomen. Een kladregister uit 1863⁵⁾ leert ons, dat er een groot aantal "peelbanen", wegen, in de Peel lagen. De namen van die banen waren van west naar oost: Eyndense Baan, Frenkenbaan, Omelenpad, Houbenbaan, Kleinhoubenbaan, Burgerbaan, Groote en Kleine Wolfsva (Woosval), Breekbaan, Mussenbaan (met twee zijbanen), Mussenonderbaan, Groote en Kleine Aolenbaan, Heynenbaan, Gansbaan, Gebrande Baan, Meerbaan, Vaasbaan, en de Eerste tot en met de Zestiende Baan, waarvan de Vijfde één en de Zestiende twee zijbanen had. De Mussenbaan is de huidige westgrens van het Groote Peel reservaat. De banen oostelijk daarvan zijn alle bewaard gebleven. (Bovendien waren er nog een groot aantal banen zuidelijk van het huidige natuurgebied). In totaal werd er in 1863 in het Ospelse op ongeveer 1500 peelvelden turf gestoken.

Opvallend is het onderscheid tussen de "naam"-banen en de "nummer"-banen. Waarschijnlijk zijn de "naam"-banen eerder in gebruik genomen: ze liggen (lagen) dichter bij Ospel en de turf was daar als brandstof beter dan bij de oostelijke banen. De "nummer"-banen komen uit op een hoofdbaan, die over zandruggen ten zuidoosten van de Ospelse Peel loopt en die de "Nieuwe Baan" heet: een aanwijzing dat de exploitatie van dit gebied van jongere datum is.

Rond 1800 was ook dit gebied al in gebruik, zoals we op de uit het begin van de 19e eeuw stammende Tranchot-kaart kunnen zien. Waarschijnlijk waren toen de veengronden in het Nederweertse, in tegenstelling tot in de meeste andere Peelgemeenten, al een schaars goed geworden.

Een besef van de begrensde van de hoeveelheid

"Peel" zou ook kunnen verklaren, waarom de Nederweertenaren zo gehecht waren aan hun veengebied en hun gemeenschappelijk bezit met hand en tand verdedigden.

Rond 1755 stelden de schepenen en regeerders van Nederweert al "dat de torfbroecken, Bossen, heijden, ende weijden, door de voorheeren, ende Souvarainen vanden Lande van Weert, eewighlijk, ende Erfelijk gegeven sijn, om door de inwoonders vrije, ende onbelast gebruijckt te worden voor haer Eygene provisie, soo dat daerop geenen tax sonder murmureringe van deselve inwoonders en soude connen gestelt worden".⁶⁾ Niet gehinderd door deze voorkennis eigende de Prins van Chimay, de toenmalige Heer van Weert, zich in de 80er jaren van de 18e eeuw deze gronden toe om ze ten eigen profijte te verkopen. Dit was in 1789 voor de getroffen en aanleiding zich aan te sluiten bij de "Brabantse Revolutie", waarbij de Staten van het Overkwartier van Gelre zich onafhankelijk verklaarden van Oostenrijk. De opstand duurde echter nog geen jaar, omdat keizer Joseph II van Oostenrijk, die de stimulator was van de gehate hervormingsmaatregelen, in 1790 overleed.⁷⁾

In het gemeente-archief van Nederweert vinden we een aantekening van een vergelijkbare gebeurtenis uit het begin van de 19e eeuw⁸⁾ de landbouweconomie van de "eeuwige roggeteelt".

Het gemengd bedrijf was op de zandgronden, tot de invoering van de kunstmeststoffen, de enige bestaansmogelijkheid. De veeteelt stond in dienst van de akkerbouw. De schapen, die op de woeste gronden graasden, werden in eerste instantie gehouden voor de mest, die in de potstal gemengd werd met plaggen en strooisel. Deze mest werd op het bouwland rondom de dorpen gebruikt, waardoor deze gronden op den duur aanzienlijk opgehoogd werden. Zo ontstonden de hoge akkers of "essen".⁹⁾

De schapen graasden overal waar ze konden en mochten. In de diepste Peel kwamen ze echter niet vaak: er was niet veel te halen en bovendien was het te gevaarlijk in zo'n gebied van "koelen en gaten", waarin van tijd tot tijd schapen verdronken.

De schapen werden vooral geweid op de met hei begroeide zandkoppen en de direkt daaraan grenzende veengronden.

Een belangrijke plek was de Broenenhoup (= bruine hoop), een grote zandbult ten zuidwesten van het huidige reservaat. Daar stonden ook enkele schaapskooien, twee aan de Aolebaan en één aan de Breekbaan. Die schaapskooien waren gemaakt van plaggen, die gestapeld waren tot 1½ m hoge wanden en voorzien van een primitief dak van balken en stro. In elke kooi was plaats voor 100-150 schapen. Als het slecht weer was konden de schapen daar schuilen. 's Nachts gingen ze echter meestal naar de boerderij terug om "af te keutelen". In de "Kruisvennen" stond nog tot 1945 een dergelijke schaapskooi van "Haze Koëb" (Meevis).¹⁰⁾

Vlak bij de Broenenhoup lag Mussenblaak, een ven met

een bodem van klaarwit zand, dat door de schaapsboeren gebruikt werd om de schapen in te wassen. Mussenblaak was een van de grootste blaken in de buurt, misschien wel zo groot als Meerbaansblaak.

De herders in de Peel hadden belang bij een regelmatige verjonging van de hei. Een Peelbrand van tijd tot tijd was voor hen gunstig, maar branden was veelal verboden om geen schade aan te richten aan de turfgronden. De schepers hadden echter speciale technieken ontwikkeld om de Peel in brand te steken zonder er zelf van verdacht te worden.

Een scheper uit Asten-Heusden placht een kaars mee te nemen naar de Peel. Deze werd aangestoken en onder een mijtje van drie tegen elkaar staande turven gezet. Het duurde enige tijd voordat de turven dan begonnen te smeulen en de Peel op den duur vlam vatte en in die tijd zat onze scheper al lang weer thuis onschuldig te kijken.¹¹⁾

Bijen houden

Ook bijenhouders staken de hei wel eens in brand om de heide te verjongen. Bijen waren erg populair vanwege de honing en was die ze leverden. Honderden bijenkorven, aangevoerd vanuit Weert, andere gemeenten

Vaag zichtbare restanten van bijenhallen aan Amsloberg.

in Limburg en zelfs Duitsland, stonden op de hoge zandkoppen van de Ospelse Peel. Aan de Amsloberg en aan Meerbaansblaak vinden we thans nog halve-maanvormige vergravingen en restanten van pluggenmuurtjes, die vroeger deel uit hebben gemaakt van primitieve bijenhallen.¹²⁾

Maaien en kappen

Op de heihorsten werden ook hei en "smelen" gemaaid om in de stal als strooisel te gebruiken.¹³⁾ Het stro van het graan werd veelal verkocht of gebruikt als dakbedekking en vervangen door heidestrooisel. Ook werd hei wel gebruikt om onder korenrijen te leggen. Naast het "kappen van de hei" (maaien of pluggen?)¹⁴⁾ werd ook de boomopslag gekapt. De berken, die ten gevolge van de ontwatering en bij afwezigheid van begrazing op konden groeien, werden afgehakt om er "möt-

terte" (takkenbossen) en bezems van te maken. "Ook zag ik nog wel eens een oude man de Peel intrekken om hout te sprokkelen. Hij zocht daar het dorre, droge hout bij elkaar, voegde het samen tot een mutserd en stak er een stok door, welke hij vóór zich met beide handen vasthield, het bijeengegaaide hout op zijn rug. Zo voorovergebogen onder de last, trok hij dan moeizaam huiswaarts in de zalige overtuiging op deze wijze te hebben bijgedragen tot steun van het gezin".¹⁵⁾ Iedere boer gebruikte per jaar 300-600 stuks "mötterte", elke week een stuk of vier voor in de bakoven en verder nog om de "machin ketel", waarin het voer voor de varkens gekookt werd, te stoken. Dat kappen van berken was "vrij".

Boekweitbrandcultuur

In de jaren vijftig van de vorige eeuw werden enorme oppervlakten veengrond in de Peel in gebruik genomen ten behoeve van de "boekweitbrandcultuur".

Na een oppervlakkige ontwatering werd de bovenste laag van het veen losgemaakt en in brokken geslagen. Deze veenbrokken liet men drogen, waarna het veen "gebrand" werd. In het mengsel van as, kool en veen werd vervolgens boekweit gezaaid.¹⁶⁾ In de Astense Peel werd er van 1860-1870 ongeveer 700 ha boekweit geteelt.

In de Nederweeter Peel had men overlast van boekweitverbouw in het Astense deel van de Peel. In het gemeenteverslag over 1864¹⁷⁾ lezen we: "Verveening: was niet zóó gunstig als vroegere jaren, toe te schrijven aan het overtollige water, dat uit de Astensche peel, alwaar de boekweitteelt op groote schaal is aangelegd, hierwaarts stroomt, en bij gemis aan eene behoorlijke afvoer, de veenderijen, in het beste seizoen, onder water staan". Zo'n wateroverlast is goed voorstelbaar in de toenmalige situatie, waarbij de nog hoge, onafgegraven Astense Peel grensde aan de Ospelse Peel, waar overal turf gestoken werd en het maaiveld dus op vele plekken al verlaagd was.

Het jaar daarop begon de gemeente Nederweert echter zelf met kleine proeven om boekweit op veen te telen, "welke met goed gevolg zijn bekrond geworden".¹⁸⁾ In 1868 had de gemeente meer dan 30 ha veenboekweit groeien "ter plaatse genaamd de Groote Peel", die in september per opbod verkocht werden in een negentigtal kavels. In oktober van dat jaar verkocht men daar ook een "partij boekweittestroo en kaf, in hoopen verdeeld".¹⁹⁾ Daarnaast verpachtte de gemeente ook percelen veengrond in de Groote Peel, ter plaatse genaamd "huevelen", waarop de pachters gedurende 10 jaar zelf boekweit mochten telen.²⁰⁾ Ook op het Kruis en Beendje werden "eenige hectaren moerasgronden drooggelegd tot boekweit ontgonnen geworden".²¹⁾ De teelt in de gehele gemeente Nederweert besloeg echter nooit meer dan in totaal 100 ha in de "topjaren" 1869-1872.²²⁾

De vader van Harrie Geurtjens²³⁾ vertelde hem nog van de boekweitverbouw in de Ospelse Peel. De velden lagen aan de Wolfsvaai en de Breekbaan, dus ten westen

van het huidige reservaat, oftewel "vooraan in de Peel". Het waren percelen van 1-4 ha groot, die van baan tot baan liepen. Ze grensden aan elkaar, maar werden ieder apart bewerkt. De velden stonden in de winter helemaal onder water, zo nat waren ze. Omdat ze elk jaar, na losgehakt en kortgeslagen te zijn, afgebrand werden, waren ze "knettergelijk boven" d.w.z. helemaal egaal. Soms was er een goede oogst te halen maar veeltijds mislukte de teelt. Wanneer het veel woei in de tijd dat het zaad ging zetten, was de boekweit "doofgewaaid": "goeie schone bokent, mer gin zoad".

De teelt was door dergelijke tegenslagen slechts van korte duur: vanaf 1877 vinden we de cultuur niet meer in de landbouwverslagen vermeld.²⁴⁾

De verlaten boekweitvelden bleven nat: turfsteken in de lente was er niet mogelijk. Pas vanaf eind juni, na Ospel kermis, kon men daar met turfgraven beginnen.

Eigendomsverhoudingen

Om de specifieke situatie van de Ospelse Peel goed te kunnen begrijpen, zullen we nu eerst ingaan op de ontwikkeling van de eigendomsverhoudingen. Zoals al vermeld was het gebruik van de Peel voor de inwoners van oudsher "vrije en onbelast". Ieder had zijn eigen Peelveld, dat waarschijnlijk aan het huis gebonden was.²⁵⁾ Wanneer men verhuisde ging het turfveld over naar de nieuwe bewoner: iedere schoorsteen een veldje turf. Ondanks al het verzet van de Nederweertenaars, eiste de invoering van een nieuw landelijk stelsel

van belastingen in 1821 ook in Nederweert zijn tol. Vanaf 1823 werd er "naar rato der hoeveelheid turf, & der waarde aan de velden, waarop de exploitatie zal geschieden", een "omslag" geheven,²⁶⁾ waardoor het Peelgebruik ook beter vastgelegd werd.

Op 28-12-1863 werd door de gemeenteraad van Nederweert het principe besluit genomen om "tot vermindering van plaatselijke belasting, tot daarstelling van nuttige werken en tot voorziening in verdere gemeentelijke behoeften" de "woeste en onbebouwde gronden" in de gemeente, ter grootte van "3226 bunders 30 roeden 45 ellen" te verkopen.²⁷⁾ In de jaren daarna zien we in de archieven regelmatig besluiten tot verkoop van woeste gronden terugkeren.

Zo werd in 1869 "heide aan de Meijelschendijk, genaamd de Grootte Peel" verkocht. In 1871 werden percelen in het gebied rond de Frenkenbaan tot aan de Hoebenbaan verkocht. In 1872 werd het gebied oostelijk van de Hoebenbaan tot oostelijk van de Mussenbaan te koop aangeboden, waaronder de "Broenenhoup"; in 1874 percelen rond de Vaasbaan en de Meerbaan. In 1879 werd "heide en moeras in de Grootte Peel" verkocht (waaronder "aan de Woosvalheuvel" en "langs de Meerbaansdijk"), met een totale grootte van 549.19 ha.

In 1892 werd een perceel in de Grootte Peel ter grootte van 437.41 ha te koop aangeboden en werden aldus, in het gebied van de Breekbaan tot aan de 5e zijbaan, 222 Peelvelden verkocht. Een jaar later werden de turfvel-

Detail uit de kaart van de in 1892/1893 geprivatiseerde peelvelden (OAN 155).

Hetzelfde gebied van de kaart uit 1892/1893, maar nu op een luchtfoto uit 1985.

den oostelijk van de 5e baan bij opbod verkocht. De meeste van die velden hadden een grootte van 33 are of een veelvoud daarvan.

Slechts een deel van de Grootte Peel werd niet verkocht en bleef gemeente-eigendom.

In dit onverkochte deel werden in 1917 70 percelen ter turfsteeking verpacht voor de duur van 9 jaar, en in 1921 nogmaals 229 percelen voor de tijd van 20 jaar.²⁸⁾

Na het verstrijken van deze laatste termijn werden in 1941 van gemeentewege de laatste 172 percelen veengrond uitgegeven voor een periode van 10 jaar.²⁹⁾

Na 1893 kende men in de Ospelse Peel drie soorten percelen :

- de "velden" : grote, veelal onvergraven stukken veen, die eigendom waren van rijke boeren;
- de "delen" ("deelkes") : velden, waarvan in vroeger tijden een deel van de veenlaag was afgegraven (gemeente-eigendom);
- de "heuvelen" : stukken, die vroeger afgegraven waren, maar waar in oude boorden nog wat turf zat, meestal vol met kienhout. Hier staken de armsten turf. Ook de heuvelen waren gemeente-eigendom.³⁰⁾

Vlikken en rissen

Naast de boekweitbrandcultuur was het steken van "vlikken" en "rissen" de meest "oppervlakkige" vorm van bodemgebruik.

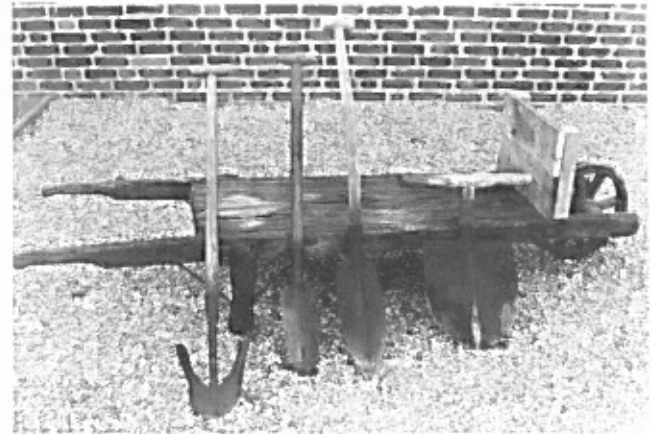
"Vlikken", langgerekte smalle plaggen, werden gestoken op plekken, waar heide op het veen groeide. Met een "haze-oor", een steekschop met opstaande randen (de "haze-oren"), werden repen hei met veen, met een lengte van 60 cm of meer en een breedte van nog geen decimeter, losgestoken.

Vlikken steken was een snelle manier om een toch nog redelijke brandstof te krijgen. Door hun smalle en dunne vorm droogden ze snel, waartoe ze een paar keer in het veld omgegooid werden. Na een dag of 5 - 6 drogen werden ze paarsgewijs in kleine hopen opgestapeld : de zogenaamde "vlikkentielen". Volgens Cromptvoets³¹⁾ konden ze zelfs op dezelfde dag gestoken (in de Peel) en gestookt (in de kachel) worden.

Op een middag konden wel 3 - 4 karren vlikken gestoken worden³²⁾; bij Geurtjens³³⁾ werden elk jaar 5 - 6 karren vlikken uit de Peel gehaald.

Vlikken werden, gedrenkt in "stinkert" (petroleum), als aanmaakturf in de kachel gebruikt,³⁴⁾ maar werden vooral ook gebruikt onder de machineketel.

Een ander soort plaggen die gestoken werd waren de "huisrissen". Deze werden, 8 cm dik, ½ m breed en 1½ m lang, gestoken op veen, dat sterk begroeid was met "beemd" (pijpestrootje). Als deze "rissen" aangedroogd waren, waren ze heel sterk : ze braken niet t.g.v. de doorworteling met pijpestrootels.

Haze-oor, klotspaai, boolespaai en linie-ijzer, turfstekersgereedschappen uit de collectie van het Peelmuseum in Ospel.

Ook werden huisrissen gestoken op vochtige plaatsen, waar dop- en struikheide voorkwamen op een dun laagje zwartveen met wat zand, bijvoorbeeld aan de voet van de Amsloberg. Deze rissen werden erg zwaar en hard en bleven lang waterdicht.³⁵⁾

De huisrissen werden op de vorst van boerderijen gelegd, een beetje dakpansgewijs over elkaar en met pennen vastgestoken. Met een spade werden de scherpe kanten eraf gesneden, zodat de wind er niet onder kon slaan. Zo'n nokbedekking ging een jaar of 15 mee.

De beste rissen werden gestoken op het "boekentveld" : lekker licht, zodat je ze wel met pinnen vast moest slaan, omdat ze anders in de zomerdag bij droog weer van het dak waaiden.

Turfsteken

Het belangrijkste gebruik van de Ospelse Peel bestond ongetwijfeld uit de winning van turf. Daarbij was het zaak zo diep mogelijk te graven, omdat daar het zwartveen zat, waarvan men de beste brandturf kon maken.

Het grote probleem daarbij was de wateroverlast. Een levend hoogveen heeft het water tot aan het maaiveld staan, dus vooral in het begin van de turfwinning stiet men meteen op water.

De vader van Harrie Geurtjens vertelde, dat de Peel in zijn jonge jaren (de 19e eeuw) nog zo nat was, dat men 's winters en in de lente water kon drinken van boven op de "vale", de bovenste veenlaag. Ontwatering was

niet mogelijk: "Waar moest je met het water blijven? Naar de Astense Peel afwateren (na 1889) mocht niet, want anders kreeg van de Griendt er teveel last van. Daar werd heel streng op gelet". Soms groef men echter wel eens door het "scheid", het water had daar dan een verval van wel drie meter: "dat stroomde eruit". In vroeger tijden moest men daarom "boven in de vale al inkuilen". Dit "inkuilen" hield in, dat men vanaf het oppervlak een kuil groef, waarbij de wanden ("boorden") bleven staan om het water buiten te houden.

Het Goud van de Peel.

De laatste weken voor den oogst is er voldoende tijd om de in het voorjaar gestoken turf uit de Peel te halen. Hierdoor ziet men dan ook de telkenjare terugkeerende groote bedrijvigheid in de Peel, om „het goud van de Peel” te steken, te drogen en huis toe te halen. Dit jaar vooral, in verband met de brandstoffenschaarste, is er enorm veel turf gestoken en lijkt de peel van verre gezien wel op een bosch, zoo ontzettend veel turf er opgebermd staat. Veel turf is reeds voldoende droog om huis toe te halen, doch ook de nog niet-geheel droog zijnde turf wordt gehaald, daar nu nog over voldoende tijd beschikbaar is, omdat straks de drukte in den oogst dit niet toe laat.

Honderden karren trekken in de vroege morgenuren naar de Peel om tegen den middag volgeladen met het kostbare „goud” terug te keeren. Er zijn er zelfs die meermalen per dag een vracht halen.

Waar de turfproducenten in bezit dienen te zijn van een registratiekaart als zoodanig afgegeven door de Brandstoffencommissie en deze afgetekend moet zijn door den Vertegenwoordiger van het Verkoopkantoor Fabrieksturf te Assen, kan vervoer van den turf slechts geschieden op een afgegeven vervoervergunning.

Reeds dienden enkele bekeuringen te geschieden van personen, die niet in bezit waren van de noodige vervoervergunning.

Uit de krant van 17 juli 1942.

De vale turf, die in Ospel "boole" werd genoemd, werd gestoken met een "boolespaai". De afmeting van de turven was niet zo belangrijk. In de praktijk werd een lengte nagestreefd van de afstand tussen gestrekte duim en middelvinger, waarna men de middelvinger omklapte en de lengte tot en met het tweede kootje erbij telde. De breedte was iets meer dan de helft van de lengte, de dikte ongeveer 8 cm. Vale turf had de eigenschap, dat hij bij het drogen nauwelijks kromp.

Vale turf werd gebruikt om de wanden van drinkwaterputten op te bouwen door de turven van onderen af omhoog in de put op te stapelen. Daartoe werd de "boole" soms direct in een wigvorm gestoken of anders later in een wigvorm gezaagd. Een dergelijke turfput kon wel honderd jaar in gebruik blijven. Bij opgravingen in Asten in 1986 zijn dergelijke putten gevonden, die waarschijnlijk dateren uit de 15e - 17e eeuw.³⁶⁾ Ook in Weert werd een dergelijke put opgegraven.³⁷⁾

De smid had de felbrandende vale turf nodig om de "reipe" (metalen banden) van karrewielen te korten, als in de zomer de houten wielen krompen. Ook werd "vale" gebruikt om de varkensketel te stoken, waarin enkele malen per dag honderden liters "sop" voor de varkens klaargemaakt moesten worden. Een gemiddelde boerderij had daartoe 25 - 30 vrachten turf per jaar nodig. Crompvoets³⁸⁾ vermeldt, dat in Asten het grauween gebruikt werd als grondstof voor veevoer, de z.g. "melasse".

Vanzelfsprekend moest ook voor het graven van het zwartveen ingekuild worden. Tussen de vorige put en de nieuwe liet men een "boord" zitten, die naar onderen toe steeds breder moest zijn, omdat anders de wand niet sterk genoeg was. "Dan hadden ze op den duur nog maar een heel klein putje open, dan stond het water rondom boven hunne kop; zo stonden ze daar te graven".

De kuilen, die bovenaan 3 - 4 meter in het vierkant waren, waren onderin nog maar 2 m breed, zodat een boord van 2 m breed gespaard bleef. Echt levensgevaarlijk was het, wanneer zo'n veenwand doorbrak, "het boord omging" oftewel "de koel opkookte". "Ik heb er wel ooit ingezet, dat ik blij was, dat ik eruit was. Potverdomme, dat kookte, dat ging als de mieter, jong. Dat kon je dan merken, dat kon je goed voelen. Dan ging het zowat woepere, dan was dat water bezig onder en dan ineens: woep, daar ging ie. Den helen bodem kwam gelijk omhoog. Er zat misschien nog wel een meter of meer turf onder, maar die werd gelijk met dat water omhooggedrukt. En dat boord ging naar binnen....".

Als de turf eruit was, werd de boord opzettelijk doorgestoken ("het boord vegen"). Dit gebeurde door boerenknechten wel eens te vroeg om het diepste veen, het zwaarste werk, te laten zitten. De boer kon toch niet zien hoeveel veen er nog in de kuil zat, als deze al vol water stond.³⁹⁾

Zwartveen ("haole klot") werd in kleinere turven gestoken dan de grauwe; men moest immers de turven ook nog met de "klotspai" uit de "koel" "omhoog schieten". De vorm en afmeting was ook niet zo belangrijk: "als het maar droog was en branden wou, kwam het niet zo nauw wat model turf ge had".

De voortschrijdende ontwatering van de Ospelse Peel maakt het later mogelijk om efficiënter te werken. Men kon in "banken" gaan steken en zo de hele turfslag benutten.

Bij de pachtvoorwaarden van 1921 staat uitdrukkelijk vermeld, dat de pachter verplicht was "een waterafvoersloot zoogenaamde kopsloot te maken vóór 1-9-1921", ter breedte van 1½ meter en "van zoodanige diepte dat de waterafvoer geregeld kan geschieden". Die ontwatering maakte het ook mogelijk aan een andere voorwaarde uit 1917 en 1921 te voldoen: "Het afsteken van den turf moet gelijkmatig geschieden zulende hiermede aan den achterkant der perceelen moeten worden begonnen".⁴⁰⁾

De percelen, die in het begin van deze eeuw verpacht werden, waren allemaal al ooit putgewijs vergraven. Het grauwwveen en soms ook het zwartveen ontbrak tot het niveau waarop turfgraverij, in vroeger tijden zonder ontwatering, mogelijk was geweest.⁴¹⁾

Hetzelfde gold echter ook voor veel velden die in de 19e eeuw verkocht waren : nu nog kun je in restanten van (later) banksgewijs verveende peelvelden de vroegere eendagsputten herkennen, b.v. tussen de 2e en 3e baan.

Een jong echtpaar aan het turfsteken (foto van J. van Schendel uit : Natuurhistorisch Maandblad (58) 1969 p. 102).

Gewoonlijk werd ook bij het banksteken met twee mensen gewerkt : een man stond in de kuil en stak de turf, meestal met tweeën tegelijk, eruit. De tweede persoon ving de turf op ("prikte hem"), legde hem op de kruiwagen en reed hem naar het tevoren geëgaliseerde veld om te drogen.⁴²⁾

Als de zwarte erg dik zat, werd hij in twee keer vergraven : de eerste keer werd een laag van 6 - 7 turven dik (6 - 7 "klim") afgegraven en de tweede keer de rest. "Soms zat de zwarte wel 14 klim dik en dan kon je de spaai nog helemaal in de turf steken zonder dat je op het zand kwam".

Op de diepste plekken zat onder het zwartveen nog rietveen ("pijper", "pieper" of "vleese turf" genoemd). Deze soort veen was als brandstof voor huishoudelijk gebruik niet veel waard; hij brandde snel en hevig en was daarom vooral geschikt als aanmaakturf. In Ospel werd hij daarom niet veel gestoken. De Mij. Griendtsveen groef in de Astense Peel echter veel pijper, omdat die mooi te verwerken was en geliefd was voor de handel.

Naar onderen toe werd het rietveen steeds "korter en rotter", steeds sterker vergaan. Er zat dan ook veel hout in (elzen- en berken-), "pruimehout" noemde men dat. Daardoor "hield" de turf niet meer aan elkaar en omdat op die diepte "het water kwam" werd dat materiaal nauwelijks gestoken.

Een speciaal soort veen, die vooral in het begin van de 1e t/m de 5e baan en langs de hele 6e baan voorkomt, is "plankert", een slappe, sterk gelaagde veenlaag, die

soms wel een meter dik is (Sphagnum cuspidatumveen). Die laag probeerde men er in één keer uit te steken, d.w.z. als één bank. Men hield er altijd een klim zwartveen boven, omdat men er bij het steken inzakte, als de plankert aan de oppervlakte lag.⁴³⁾

De turf werd per kruiwagen van de kuil naar het droogveld vervoerd. Deze "moostwagen", zoals de lage, lange kruiwagen ook wel heette, lag met heel zijn gewicht in de armen van de kruier om, in verband met de zachte ondergrond, zo min mogelijk gewicht op het brede wiel te hebben.⁴⁴⁾

Om de turven te laten drogen werden ze meestal direct in lange "tielen", een dubbele rij op elkaar liggende turven⁴⁵⁾ gezet. Na twee, drie weken was de turf half droog en werd hij op kleine "schranken" gezet, stapels van een stuk of vijf turven hoog. Veel hoger kon nog niet, omdat zwartveen bij drogen sterk krimpt en de schrank daardoor om zou vallen.

Als de turf goed droog was, werd hij in grote schranken gezet : met turven werden muurtjes gebouwd, waarna de ruimte binnenin opgevuld werd met losse turven. Soms waren deze schranken wel meer dan twee meter hoog. "Ze doen ons denken aan legers die vanaf de horizon in slagorde komen oprukken" (Maas- en Roerbode 29-6-1949). Ook dergelijke hoge schranken bogen later wel eens scheef als de schrank aan de zonkant sterker droogde dan aan de schaduwzijde.⁴⁶⁾

Het vóór de oogst naar huis halen van de droge turf was met paard en kar wel een week werk. Met een geladen kar liep de voerman altijd bij het paard om kar en paard op de paden met diepe sporen en vaarlijzen beter onder controle te kunnen houden : "unne voerman good en waal, luiptj tussen haam en zaal". Armere boeren spanden in plaats van een paard een koe voor de kar. Cis van Deursen brak zo zijn been, toen hij onder het wiel van de kar kwam. Om het gewicht te verdelen, liep hij zelf tussen de burries van de kar te ploeteren en had de koe aan de lange lijn, "op het voorzeil" gespannen, aldus zijn kleinzoon Tjeu (= M.H. van Deursen). Twee, hooguit drie keer per dag kon men op en neer. Soms was het te heet, dan bleef men thuis. "Voor de mens nie, maar voor het paerd was het dan te heet....".

"Velden" met bramengroei op de plaats van een vroegere grasstrook.

Om met de kar op het veld te kunnen komen, hadden diverse mensen midden over hun veld een strook met gras bezaaid om een stevige zode te krijgen. Tegenwoordig zien we als gevolg daarvan midden op niet afgegraven peelvelden vaak bramen groeien. Van de boerderij werd afval en vuil meegenomen die in de Peel in de kuil werden gestort.

De turf werd op een van voor- en achterhekken voorziene kar geladen en goed vastgebonden om te verhinderen, dat hij eraf sloeg, wanneer men door gaten in de peelbaan reed.

De peelbanen, waar de volgeladen karren overheen moesten, waren een bron van voortdurende zorg. De 12e, 13e, 14e en 16e baan waren sterk begroeid en daardoor stevig. Maar als er niets op groeide, bijvoorbeeld na een brand, dan werden de banen rot als het regende. Vooral de Aolebaan, de kleine Aolebaan en de Meerbaan waren daarom berucht. *"Als er een zware donderbui kwam, moest je zorgen, dat je uit de Peel kwam, dan verzink je helemaal"*. Sommige plaatsen waren zo rot, dat het paard er niet over lopen kon. *"Als ze wat moesten trekken, trokken ze zich in het moer. Tot aan de pens vielen ze erin en dan konden ze niks meer. Die hoog karren sneden erdoor en vielen er soms helemaal door, dat je nog geen naaf meer van het rad zag"*.

Geen wonder dan ook, dat *"het ten strikste Verboden is Van Vee op de peelbanen dezer Gemeente te brengen of het Zelve aldaar te hoeden"*.⁴⁷⁾

Alle activiteiten, die niet strikt noodzakelijk waren en die de banen konden beschadigen, moesten worden geweerd.

De banen, die eigendom waren van de gemeente, werden door de aanliggenden zelf onderhouden. Veel was er echter niet aan te doen. Soms werden ze wat geëgaliseerd als ze te slecht waren.

Soms werd er op de peelbaan turf te drogen gezet, waardoor de turfafvoer van anderen belemmerd werd. Maar geen nood: er werd gewoon met de kar dwars

door- en overheen gevaren.

Turfsteken uit de banen was natuurlijk uit den boze. Dat gebeurde dan ook nauwelijks, behalve op de Mussen- en Aolebaan, waar heel goede turf zat. Zo probeerden mensen, die zelf geen peelveld hadden, toch aan turf te komen. Als de veldwachter dat zag, dan sloeg hij al de gestoken turf kapot en gooide hem terug in het gat. De daders kreeg hij echter bijna nooit te pakken, want men zag de sterke arm in de open Peel al van verre aankomen....

Later, toen de achterste peelvelden al helemaal uitgeturfd waren, "korte" men de banen wel "op": daarom lopen verschillende peelbanen niet meer door tot de grens Brabant-Limburg.

In de Tweede Wereldoorlog werden door de gemeente Nederweert vanwege het nijpend brandstoftekort delen van de Peelbanen verpacht om uitgeveend te worden. Het ging daarbij vooral om randen van de peelbanen, waardoor die een stuk smaller werden. De pachters waren verplicht een stuk veen te laten zitten om de eigenaars van de achterliggende velden gelegenheid te geven hun veen te kunnen blijven bereiken.⁴⁸⁾

Baggert, getrokken turf en klatsert

Lang niet overal was het mogelijk om turf te steken. op plekken waar veel kienhout (dennestobben, "peelpuisten") aanwezig was, kon de bovenlaag nog wel met de spaai afgestoken worden, maar dieper was geen fatsoenlijke turf meer te steken.

Om het veen toch te kunnen winnen werd er dan "baggert" gemaakt. De puisten werden er zoveel mogelijk uitgetrokken en het veen werd, met wat water erbij, kapot geslagen en gemengd, tot "drabbik" gemaakt. Dan moest het wel heet weer zijn, want men stond "tot over uw knieën of tot aan uwe bokseband toe" in soms wel een meter bagger. Met grote houten schoppen, die ook gebruikt werden om koren te scheppen, werd het veen in de kuil gemengd en vervolgens op de kant geschoten. Aan de rand van de kuil was een dammetje gemaakt om te verhinderen dat de smurrie terugliep. Boven stond dan iemand om de baggert uit elkaar te doen tot een ongeveer 1 dm dikke laag. De natte massa werd aangetreden met klompen, die daartoe van plankjes waren voorzien.⁴⁹⁾

Nadat de baggert door droging en door het trappen voldoende stevigheid verkregen had, werd hij "afgeschreven" met een "schriefgeert", een 4 - 5 m lange stok met een ijzeren pin eraan. Daarmee kon men in het veen brokken aftekenen, zonder dat men het kwetsbare materiaal hoefde te betreden. Rechthoekig werden de turven niet helemaal, omdat men veelal vanuit twee hoeken van het "baggerveld" werkte, waardoor er twee elkaar kruisende waaivormige patronen in het natte veen werden afgetekend.

Dan droogde hij verder en barstte na een paar dagen droog weer open. Na nog een tijdje verder drogen werd hij "opgebroken" door er met een spaai onder te steken. Op "tielen" of op "schranken" werden de turven dan verder gedroogd.

VRIJDAG, 28 AUGUSTUS 1942. NEDERWEERT.

Turf.

Nu de oogst zoo goed als binnen is ziet men weer volop de turfkarren naar de Peel trekken om aldaar het nog aanwezige „goud van de peel“, hetwelk inmiddels flink droog is geworden, af te halen.

Wegens de brandstoffenschaarste is dit jaar zeer veel turf gestoken.

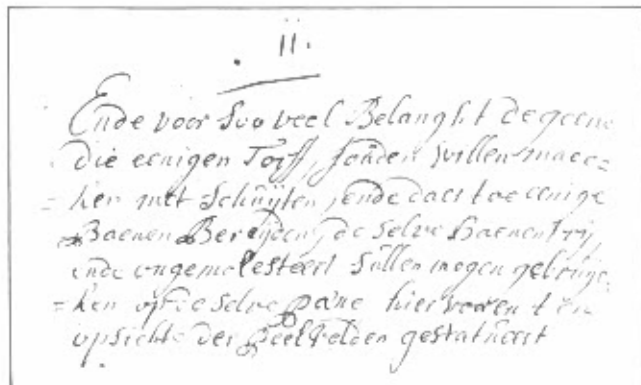
Voor het vervoer naar de boerderij is een vergunning noodig, zonder welke men gevaar loopt, dat de turf in beslag wordt genomen en men een verbaal op loopt. Dat ook dit jaar weer turf wordt opgeladen, welke andere personen gestoken hebben is wederom een bewijs, dat men in de Peel het „mijn en dijn“ nog steeds niet goed weet te onderscheiden, of dat men het zoo nauw niet neemt, waar het betreft diefstal van turf van anderen.

Krantenbericht over diefstal van turf (1942).

Meerbaansblaak : een ven ontstaan door baggeren.

Een andere manier om baggert te maken, die vooral gebruikt werd, wanneer men niet voldoende diep kon ontwateren, was het baggeren met "schuit en netring", waardoor de zogenaamde "getrokken turf" ontstond. Dit gebeurde vooral bij de "blaken", zoals Woosvalblaak en Meerbaansblaak, die aan die activiteit hun ontstaan te danken hebben. Met behulp van een "netring", een ring met een net eraan, aan een lange staak, werd het veen van onder water opgeschept en in een "schuit" gedeponneerd. Zo'n schuit was een soort vierkante boot van 3 - 4 meter lang en ongeveer een meter breed, die in het water dreef. In de Peel waren speciale "schuiten-

Reeds in 1764 wordt melding gemaakt van het veenbaggeren m.b.v. schuiten.

gangen" aangelegd om de met bagger gevulde schuiten op het droge te trekken⁵⁰⁾ (Biezenaar 1964). Al in 1764 wordt vermeld dat "degeene die eenigen Torff souden willen maecken met schuijten, ende daertoe eenige baenen bereijden, deselve baenen vrij ende ongemo- lesteert sullen mogen gebruijcken". Wel werd de beperking opgelegd dat niemand "meer als een badt ofte een schuijtbaen sal mogen maecken" en dat "een jeder zal moeten blijven ter distantie van eene roede van de peelbaene".

Dergelijke schuitbanen zijn thans nog te zien bij het zuidoostelijk deel van Meerbaansblaak.

Op het droge werd de "getrokken turf" uitgespreid en vervolgens behandeld als normale baggert.

Wanneer men geen schuit of zo beschikbaar had, werd "klatsert" gemaakt. Van het opgebaggerde veen werden met de hand ballen gemaakt. Soms werd het veen vermengd met kolengruis, waardoor het steviger werd en meer brandvermogen kreeg. Tot rond 1900 werd op deze manier in de Ospelse Peel nog turf gewonnen.⁵²⁾

Baggert maken was over het algemeen zwaarder werk dan turf steken. Toch had men een goede reden om te baggeren. Van Oudenhoven schreef het al in 1670 : "Wordt meer den Torff daer gesteecken, als gebagg- hert, doch den gebaggherden is veel durabelder als den gesteecken".

Op luchtfoto's zijn de schuifbanen aan de zuid-westzijde van Meerbaansblaak nog goed zichtbaar (zie witte pijl).

Baggert leverde de beste brandturf: het opgebaggerde sterk gehumificeerde veen was erg energierijk en door de bewerking werd het materiaal samengeperst en sterker geconcentreerd. *"Baggert was lelijker als kolen, daar stookten ze de heel kachels mee kapot"*. Bij de Aolebaan zat harde turf, die gewoon blauw van kleur was. Bij de Mussenbaan was hij zo kort, dat hij meestal in brokken uit elkaar viel. *"Ik heb het ooit met de erpelriek op moeten laaien. De schrenken zakten helemaal in elkaar, die droogden helemaal kapot. Maar zo zwaar als kolen.... Die zat nergens als krek aan de Mussenbaan, de Aolebaan enzo"*. Daar zat ongeveer twee meter turf. Naar achteren toe (de genummerde banen) zat de turf steeds dieper (*"Rond de 5e zijbaan zeker vijf meter dik"*), maar werd hij ook steeds minder in kwaliteit.

In hetzelfde gebied, waar de vette blauwe turf zat, "voor" in de Peel, zaten ook veel "peelpuisten". Op de "hoog" banen (baan 5 - 14) kwamen die niet voor. De peelpuisten werden, waar mogelijk, met de "aks" kapotgehakt en gebruikt in de machineketel en vooral in de bakoven. Als ze in het boord zaten, liet men ze natuurlijk zitten, *"anders schootte ge mee onder water"*.

In de Tweede Wereldoorlog werden veel stobben voor brandhout weggehaald, waardoor *"veel peelvennen hun typische schoonheid verloren hebben"* (Maas- en Roerbode 26-9-1949).

Blaken

Naast de natuurlijke blaken, zoals Mussenblaak, ontstonden door de verveningswerkzaamheden een groot aantal nieuwe blaken.

De blaken werden ondermeer gebruikt om vlas te roten (op het Astense droeg een van de randvennen van de Peel in het begin van de 19e eeuw ongetwijfeld daarom de naam Vlasroot). Vroeger had iedereen bij huis een stukje land, ongeveer 10 are, met vlas voor eigen gebruik.

Na de oogst werd het vlas voor 3 weken onder water gezet. Daarna werden de vlasbussels uitgespreid op de hei om 3 - 4 dagen te drogen, alvorens het thuis droog op te slaan. De vlasteelt in onze streken was na de Eerste Wereldoorlog grotendeels afgelopen.

Aan de rand van de blaken kwamen vaak "kwaachten" (drijftillen) voor. *"Dat was gevaarlijk spul, daar werd je voor gewaarschuwd, dat waggelde. Ze waren wel sterk, maar op een gegeven moment zakte je erdoor. En daar kon je niet in zwemmen, daar kon je niks. Daar moest je stikken...."* Zo schijnen er wel eens mensen aan hun einde gekomen te zijn. *"We hebben als kwajongens vaak genoeg moorappelkes geraapt, rijpe veenbessen die na de eerste nachtvorst altijd los op deze drijftillen lagen. Deze zure bessen smaakten heerlijk, maar in de Peel smaakte alles lekker"*, aldus Tjeu van Deursen.

In het begin van de 20e eeuw werden deze drijftillen van veenmos door "mosplukkers" uit Zeeland geëxploiteerd. Met een lange stok werd het veenmos aan de kant getrokken. Het mos, dat met zogenaamde "spreien" op het water dreef, werd door het "mosmenneke", dat in het vroege najaar met blote voeten het veen inging, opgerold.⁵³⁾

Na droging in het veld werd het mos in kleine pakjes gebonden van een hand dik en 25 - 30 cm lang. Deze pakjes werden tussen de planken van houten schepen ter verdichting ingeteerd.⁵⁴⁾

In het extreem droge jaar 1911 hebben alle blaken drooggestaan. De paling trok zich terug tot de diepste plaatsen. Met schoppen werd daar toen de modder omgezet om de vis te vangen.

Ontginning

Stond de heide aanvankelijk ten dienste van de mestmakerij ten behoeve van de landbouwgronden, de opkomst van kunstmeststoffen maakte het mogelijk de heide om te zetten in landbouwgrond. Vooral in het begin van de 20e eeuw, toen de landbouwcrisis voorbij was én kunstmest in voldoende mate beschikbaar kwam,⁵⁵⁾ konden de heikoppen in de Ospelse Peel ontgonnen worden.

Door Geurtjens werd vanaf 1918 een heihorst nabij de Moost bij de Breekbaan tot landbouwgrond omgezet. Eerst werd het veld zo goed mogelijk ontwaterd en geëgaliseerd en vervolgens werd er goede akkergrond overheen gegooid. Vervolgens *"kalk en kunstmest erop, de vleugel (ploeg) erop en dan zaaiden we het in met gras en klaver"*. Enkele jaren later werd de grond dan nogmaals omgeploegd.

Kleine ontginningen in de Ospelse Peel.

In dezelfde tijd werd door hen een stuk aan de Hoebenbaan midden in de Peel ontgonnen. Heihorsten in de buurt werden afgestoken en het zand werd m.b.v. (gehuurde) kiepkarren en spoorlijntjes in een laag van 70 cm dik over het veld aangebracht. Twee "Belse" knollen sleepten een met 300 - 400 kg slakken en kali geladen korte kar naar de ontginning "over de rotte peel, zo rot dat de raderen niet meer draaiden, maar de kar gewoon verder gesleept werd....".

Grootschalige ontginningen vonden echter vooral plaats na de Tweede Wereldoorlog, toen de ruilverkaveling Ospelse Peel haar beslag kreeg.

Tot besluit

Zoals inmiddels duidelijk zal zijn, is de Ospelse Peel niet alleen een gebied van plantjes en vogeltjes : eeuwenlang is het daar vol geweest van menselijke bedrijvigheid. En wat hebben de Ospelnaren aan hun gezwoeg overgehouden ? Harrie Geurtjens : "Grote neusgaten en lange armen, en niet veel meer....". Toch wel, Harrie : een monument, jullie monument....

Bronnen

GAN : Gemeente-archief Nederweert (nieuw archief).
 OAN : oud archief Nederweert.
 LPS : Liber Privilegorum Someren; in Van Emstede (lit).
 Asten Cart. : Cartularium Asten; in Van Emstede (lit).
 KB Asten : Keurboek Asten; in Van Emstede (lit).

Literatuur

- Biezenaar, J., 1964. "In de Ospelse Peel wordt nog turf gestoken", in : Anon. : 100 jaar parochie Ospel. Nederweert, 88-90.
- Bruekers, A., 1985. "Teuten, schepers en blekers of Nederweertse reislust op het einde der 18e eeuw", in : A. Bruekers (red.) : *Nederweerts Verleden*. Nederweert, 45-73.
- Crompvoets, H.J.G., 1981. *Veenderijterminologie in Nederland en Nederlandstalig België*. Amsterdam, 466 p.
- Crompvoets, H., 1986. "Over vaale, piepert en aawwieverhaar, Turfstekers- termen uit Meijel", in : H. Crompvoets & J. Pouls (red.) : *Peelsprokkelingen*. Meijel, 11-24.
- Deursen, M.H. van, 1969. "Zo was het in Ospel". *Natuurhist. Maandbl.* 58, 102-103.
- Emstede, E.J.Th.A.M., 1964-1974. *Varia Peellandiae Historiae ex Fontibus*. 10 delen.
- Haan, J.H.H. de, 1969. "De Grootte Peel in vroegere dagen". *Natuurhist. Maandbl.* 58, 92-97.

- Heijmans, M. 1980. "Verslag over een turfput te Weert", in : *Archeologie in Limburg* 7.
- Hollenberg, P. & C.E.H.M. Peters, 1980. *Ontginningen in de Noordbrabantse Peel in de 19e eeuw*. Tilburg, 172 p.
- Iven, W. & T. van Gerwen, 1974. *Lind dè is de sgonste plats. Natuur en landschap van Leende, een oost-brabants dorp*. Leende, 183 p.
- Joosten, H., 1985. "De betekenis van de boerenkuilen in de Peel". *Natuurhist. Maandbl.* 74, 19-26 en 45-50.
- Joosten, H. & T. Bakker, 1987. in voorbereiding.
- Oudenhoven, J. van, 1649. *Beschrijvinge der Stadt en Meyerye van 's Hertogen-Bossche*. Amsterdam.
- Oudenhoven, J. van, 1670. *Een nieuwe ende vermeerderde beschrijvinge van de Meyerye van 's Hertogen-Bossche*. 's Hertogen-Bossche.
- Slicher van Bath, B., 1960. *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850*. Utrecht/Antwerpen, 416 p.
- Slicher van Bath, B., 1970. *Oogsten, klimaat en conjunctuur in het verleden*. A.A.G. Bijdragen 15, 118-133.
- Werkgroep Behoud de Peel, 1981. *Aanzetten tot een Peelbeheersvisie. Een discussiebijdrage*. Deurne, 48 p.

Noten

- 1) Slicher van Bath, "De agrarische geschiedenis" en "Oogsten".
- 2) OAN inv.nr. XXXI.
- 3) LPS.
- 4) Asten Cart.
- 5) GAN inv.nr. 129.
- 6) GAN aantekeningen M. Vossen.
- 7) Bruekers, "Teuten, schepers en blekers".
- 8) GAN aantekeningen M. Vossen.
- 9) Werkgroep Behoud de Peel, Iven & van Gerwen, "Lind dè is de sgonste plats".
- 10) Schr. mededeling M.H. van Deursen, 1987.
- 11) Mond. mededeling M. Kessels, 1986.
- 12) Mond. mededeling M.H. van Deursen, 1987.
- 13) GAN inv.nr. 59.
- 14) Idem, 1866.
- 15) de Haan, "De Grootte Peel".
- 16) Joosten & Bakker, in voorbereiding.
- 17) GAN inv.nr. 57.
- 18) GAN inv.nr. 57.
- 19) GAN inv.nr. 174.
- 20) GAN inv.nr. 193.
- 21) GAN inv.nr. 1310.
- 22) GAN inv.nr. 1310.
- 23) Mond. mededeling, 1981.
- 24) GAN inv.nr. 1310.
- 25) KB Asten; Joosten, "De betekenis van de boerenkuilen".
- 26) GAN inv.nr. 903.
- 27) GAN inv.nr. 149.
- 28) GAN inv.nr. 195 en 162.
- 29) Krant X, d.d. 11 apr. 1941.
- 30) Mond. mededeling M.H. van Deursen, 1987.
- 31) Crompvoets, "Veenderijterminologie".
- 32) Idem.
- 33) Mond. mededeling.
- 34) Schr. mededeling M.H. van Deursen, 1987; Crompvoets, "Veenderijterminologie".
- 35) Mond. overlevering van Hub. van deursen, medegedeeld door M.H. van Deursen, 1987.
- 36) Mond. mededeling H. van de Laarschot, 1986.
- 37) Heijmans, "Verslag over een turfput".
- 38) Crompvoets, "Veenderijterminologie".
- 39) Idem.
- 40) GAN inv.nr. 195 en 162.
- 41) van Deursen, "Zo was het in Ospel"; Mondelinge mededeling Geurtjens.
- 42) van Deursen, "Zo was het in Ospel".
- 43) Mond. mededeling M.H. van Deursen, 1987.
- 44) Idem.
- 45) Crompvoets, "Veenderijterminologie".
- 46) Schr. mededeling M.H. van Deursen, 1987.
- 47) GAN inv.nr. 31 (1834).
- 48) Mond. mededeling M.H. van Deursen, 1985.
- 49) Biezenaar, "In de Ospelse Peel".
- 50) Idem.
- 51) OAN inv.nr. V.
- 52) Crompvoets, "Veenderijterminologie"; GAN inv.nr. 59-78.
- 53) Schr. mededeling M.H. van Deursen, 1987.
- 54) Crompvoets, "Veenderijterminologie".
- 55) Hollenberg & Peters, "Ontginningen".

